

ALALIYA NUTQ NUQSONINI KELIB CHIQISH SABABLARI**Xaliyarova Zilola Muxitdin qizi****Special Pedagogy-U72****Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti**

Nutqning yo'qligi bolaning mukammal rivojlanishi va atrofdagilar bilan muloqat qilishini keskin cheklaydi. Bu esa o'z navbatida, ongning asta-sekin rivojlanishdan orqada qolishiga olib keladi va u amalda ikkilamchi xususiyatga ega bo'ladi. Alaliya bilan kasallangan bolalar oligofren (ongi rivojlanmagan) bolalardan farq qiladi: nutqni shakllanish darajasiga qarab va maxsus o'qitish bilan ta'sir etish natijasida aqliy jihatdan orqada qolish asta-sekin yo'qolib boradi. Nutq buzilishini shakllanish sabablari markaziy nerv sistemasini organik jarohatlanishi bilan bog'langandir. Ularga quyidagilar kiradi: bosh miyani jaroxatlanishi (meningo-ensefalit, qizilcha, jaroxatlanishdan keyingi asoratlar); tug'ruqning og'ir kechishi va tez tug'ish oqibatida miyaga qon quyilishi; bolaning ona qornida rivojlanish bosqichida, tug'ruq vaqtida, shuningdek, bolaning bir oylikdan bir yoshgacha bo'lgan dastlabki rivojlanish bosqichida moddalar almashinuvining buzilishi. Bundan tashqari og'ir rahit kasalligi, nafas yo'llarini kasallanishi, xayotining dastlabki oylarida uyquusi va ovqatlanishini buzilishi boshidan kechirgan bolalarda ham alaliya paydo bo'lishi mumkin. (E.Freshels, A.Y.Florenskaya, N.I.Krespogorskiy va boshqalar).¹ Bosh miya katta yarim sharidagi nutq doiralari (Verenike va Broka markazlari) ning buzilishiga qarab alaliyaning ikki shakli: motor alaliya va sensor alaliya vujudga keladi. Motor alaliya nutq harakat analizatori faoliyatining buzilishi bilan, sensor alaliya esa nutq eshitish

¹Ayupova.M.Yu. Logopediya Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati .2007.-54.c.

analizatorlarining buzilishi bilan bog‘langandir. Ammo bunday buzilishlar hozirgi paytda bolalarda nomoyon bo‘ladigan alaliyaning turlicha ekanligini inkor etmaydi.

Alaliya – bolaning ona qornida yoki dastlabki rivojlanish bosqichida nutq shakllanishiga qadar bosh miya qobig‘i nutq doirasining organik jarohatlanishi oqibatida uzluksiz rivojlanmay qolishdir. Motor alaliya – bu markaziy harakterdagi organik buzilishlar natijasi hisoblanib, nosog‘lom nevrologik ko‘rinish nutqning rivojlanish borasida jiddiy orqada qolishga olib keladi. Bu konsepsiya tarafdorlari nutqiy shaklanmaganlikni motor yetishmovchiligi bilan tushuntiradilar. (R. Koen, G. Gutsman, R.A. Belova-David, N.N. Trauyutt, V.K. Orfinskaya va boshqalar). Ko‘pchilik mualliflar alaliyani kinetik yoki kinestetik apraksiya bilan bog‘laydilar va uning efferent va afferent shakllarini ajratib ko‘rsatadi. Afferent alaliyada nutq buzilishlarining mexanizmlari kinestetik apraksiyaga bog‘liq bo‘lsa, efferent alaliyada esa – kinetik apraksiyaga bog‘iliq. (afaziya analoglariga ko‘ra) Apraksiyani artikulyatsiyaning turli buzilishlariga ko‘ra tushuntirish mumkin. Biroq alaliyada yetakchi o‘rinda turadigan nutq buzilishlari faqat motor yetishmovchiliklar natijasi emas. Shuningdek, motor yetishmovchilik alaliyali bolalarning faqat yarmidagina kuzatiladi. Psixologik konsepsiyaga ko‘ra, motor alaliya mexanizmini psixik jarayonlarining /tafakkur, xotira/, shuningdek nutqiy faoliyatning ayrim bosqichlarining o‘zaro munosabati tashkil etadi. I.T. Vlasenko, V.V. Yurtaykinning ta’kidlashicha, bunday bolalarning nutqiy faoliyatini tashkil qiluvchi strukturali tarkibiy qismlar orasida dissotsiatsiya aniqlangan: bir xillarda operatsion imkoniyatlarning saqlanganligi holatida maqsadli ko‘rsatmalarning shakllanmaganligi mavjud; boshqalarda – yetarlicha turg‘un motivatsiyaning mavjudligida faoliyatning operatsion qatorida yetishmovchilik mavjuddir ². Bu muammoga zamonaviy psixolingvistik yondoshish til konsepsiyasida aks V.A. Kovshikov, bayon qilishning yuzaga kelishida birmuncha saqlangan ma’no va motor darajasida, tilning bayon qilish operatsiyalarining shakllanmaganligi alaliyaning bu shakli uchun buzilishning markazi

²Беккер К.П. Совак М. Логопедия. – М., 1991-96.с.

bo'lib hisoblanadi deb taxmin qiladi. Bu alaliyani asosan til buzilishlari sifatida izohlashga asos bo'ladi. Motor alaliyada ibora va matnlarni tuzish bo'yicha nutqiy harakatlarning shakllanmaganligi, so'z birikmasi, so'z tanlashning shakllanmaganligi bilan uyg'unlashgan ichki dasturlashning buzilishi ham kuzatiladi. Ye.F. Sobotovich fikriga ko'ra, motor alaliyada asosiy kamchilikni tilning belgi shaklini egallashdagi, ya'ni nutqni yuzaga kelish jarayonida belgilardan foydalanish va ularning mos kelishidagi buzilishlari tashkil etadi. Bolalarda nutqni yuzaga kelishida nutqiy materialni dasturlash, tanlash, tavsiflash operatsiyalari shakllanmaydi. Barcha leksik-grammatik qurilish aspektlarida kamchiliklar kuzatiladi: so'zni tanlash va uning ketma-ketligi, bayonning tovush tuzilishi v.h.. Bu esa psixofiziologik mexanizmlarning shakllanmaganligi sifatida xarakterlanadi. Alaliyali bolada til belgilari tizimini egallash imkoniyatining chegaralanganligi seziladi. Bayon qilishni yuzaga keltirish, bezatish operatsiyalari shakllanmagan bo'ladi, xususan, fonemalarni tanlash bilan bir qatorda ichki bo'g'inli va bo'g'inlararo dasturlash (ya'ni, artikulyator dastur) va chuqur-sintaktik va chuqur-semantik darajalarni amalga oshiruvchi operatsiyalar, ya'ni ichki nutq darajasi buziladishning neyrofiziologik jihati bosh miyaning substrata buzilishlarini nutqning shakllanmaganligi xarakteri bilan bog'likligini tahlil qiladi. Ishning psixologik va lingvistik jihati nutqiy va umumiy psixologik funksiyalarning o'zaro munosabati, ya'ni kamchiliklarni namoyon bo'lishi tarkibida nutqiy faoliyatning holatini tahlil qiladi. Motor alaliya nutqiy va nutqiy bo'lmagan belgilar majmuini tashkil etuvchi murakkab sindrom hisoblanadi. Motor alaliyada nutqiy nuqson tarkibida nutqiy buzilishlar yetakchi o'rin egallaydi³. **Nutqiy belgi.** Motor alaliyada nutq buzilishlari sistemali xarakterda bo'lib, uning barcha tarkibiy qismlari uchun xos: fonetik-fonematik va leksik-grammatik. Ustunlik qiluvchi belgilari bo'yicha bolalarni fonetiko-fonematik rivojlanmaganlik ustunlik qiluvchi guruhga (ular kamchilik) va leksik-grammatik rivojlanmaganlik ustun bo'luvchi guruhlariga bo'lish mumkin. Taxminlarga ko'ra, birinchi guruh-dominant yarim shar po'stlog'ining markaziy motor sohalaridagi pastki bo'limlarning dastlabki

³Mo'minova L.R., Ayupova M.Yu Logopediya- T.: O'qituvchi 1993.-77.b.

jarohatlanishlariga asoslanadi. Bu yerda artikulyatsion harakatlarni bajarishda yoki umumiy muskulturada (boshqa harakatlarni bajarishda) kelib chiquvchi mushaklar, paylardan guruh miya po'stlog'i motor sohasining oldingi bo'limlari jarohatlanishiga asoslanadi. Alaliyali bolalarda talaffuz tizimi rivojlanishi sifat va miqdori jihatidan o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi. Bu barcha bolalarda u yoki bu darajada va nutqiy rivojlanishning har bir etapida namoyon bo'ladi. Neyrofiziologik jihatdan yondoshilgan ishlarda artikulyatsion buzilishlari bosh miyaning ma'lum bir po'stloq zonalarining shakllanmaganligi bilan bog'liq ko'rsatiladi (R.A. Belov – David, A.N. Traugatt). Psixologo-pedagogik jihatdan yondoshilgan ishlarda R.E. Levina, V.K. Orfinskaya, A.K. Markova, Ye.G. Korisskaya, V.A. Minashina, Ye.F. Sobotovich, Usanova alaliyali bolalarda nutqning fonematik buzilishlari leksik va grammatik rivojlanish xususiyatlari bilan o'zaro bolik deb bayon etiladi. Nutqning fonetik rivojlanishi lug'at boyligining rivojlanish darajasiga bog'liq⁴. Bir qator hollarda tovushlar lug'at rivojlanishi ta'siri ostida spontan hosil bo'ladi, biroq ularni so'z tarkibida qo'llash ma'lum miqdordagi qiyinchiliklar bilan bog'liq. Alohida tovushlarni ular tomonidan to'g'ri talaffuzi sharoitida ham bola tomonidan so'zning tovush tarkibini ko'chirib yozishdagi ko'p sonli xatolar bunga guvohlik beradi. Ayrim hollarda lug'atning kengayishi yangi tovushlarni hosil bo'lishiga olib kelsa, ayrim hollarda esa avval alohida artikulyatsiyalar vujudga keladi, so'ng ular so'zlarda mustahkamlanadi. Nutqning alohida tarkibiy qismlarini bir butun holatga keltirish imkoniyatlarida qiyinchiliklar kuzatiladi. Alaliyada murakkab harakat differensiyarovkalari qiyinchilik bilan o'zlashtiriladi, dinamik artikulyatsion stereotik shakllanmaydi – tovushlarni to'g'ri yoki noto'g'ri takrorlaganda tovushlarning birikishi qiyinlashadi. A.R. Luriyaning ta'kidlashicha alaliyada o'tgan artikulyatsiya denervatsiyasida qiyinchiliklar va bir artikulyatsiyadan ikkinchisiga silliq o'tishda qiyinchiliklar aniqlangan. Bu tovush va bo'g'inlar o'rnini o'zgarib qolishga, so'z tuzilishining soddalashishi va buzilishiga olib keladi. Alaliyali bolalarda nutq apparatining nozik harakat koordinatsiyalari shakllanmaydi. Nutq harakat analizatorining anomitik –

⁴Беккер К.П. Совак М. Логопедия. – М., 1991-101.с.

синтетик buzilishlari turli ko‘rinishlarga ega: oral apraksiya, ketma-ketlikning buzilishi va hokazo. Bunda kerakli artikulyatsiya holatini izlash, ma’lum bir artikulyatsiya harakatini bajara olmaslik, ketma-ketlikni egallashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Bu hollarda nutqiy artikulyatsiya buzilishlarini belgilovchi harakat buzilishlari yetakchi o‘rin egallaydi. Shuningdek kinetik va kinestetik apraksiyalar oqibatida nutqning fonetik va fonematik tomonlarida kamchiliklar kuzatiladi. Nutq apparatidan bosh miya po‘stlog‘iga boruvchi kinestetik impulslar bilan bog‘liq artikulyatsiya harakatlari normal sharoitda tovush tahlili va tavsifi jarayonida muhim o‘rin egallab, so‘zning tovush tarkibini aniqlash, kerakli tovush ketma-ketligini saqlashga yordam beradi. Alaliyada esa bola so‘zning kerakli tovush ketma-ketligini aniqlashga qiynaladi, bir so‘zni ikkinchi bir so‘z bilan almashtira olmaydi. Bu esa parafaziyaning ko‘payishiga, asosiy sabab jarayonlarining harakatchanligining buzilishlaridan dalolat beruvi kamchiliklar, ya’ni perseveratsiya v.k., qo‘zg‘alish va tormozlanish o‘chog‘laridagi kamchiliklarga olib keladi. Buning natijasida esa, bolada eshitish va nutqni tushunish yetarliligi saqlangan holda, nutqni mustaqil rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi artikulyatsiya muskulaturasining parez va lab paralichlari kuzatilmaganda, nutq mustaqil ravishda rivojlanmaydi, uzoq vaqtgacha u ayrim tovushlar talaffuzi bilan cheklanadi. Miya po‘stlog‘i rivojlanmaganligi darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, nutq funksiyalarining shakllanmaganligi shunchalik chuqur va qo‘pol bo‘ladi. Artikulyatsion praksis buzilishlari va nutqiy harakatlarning orasida bevosita aloqa mavjudligi kuzatilgan, binobarin bir tomondan nutqning fonetik tizimi, ikki tomondan nutqni tushunish, idrok qilish. Alaliyada mayda artikulyatsion harakatlarning buzilishi, nutq harakat analizatori miya tomoni tonusining pasayishiga olib keladi, buning natijasida zaif va nozik kinestetik impulslarni idrok qilish qiyinlashadi va hatto butunlay cheklanadi. Po‘stloq tomonidan faqat birmuncha yirik kinesteziyalar qabul qilinadi va tahlil qilinadi. Buning natijasida, motor alaliyada, gohida o‘ziga qaratilgan nutqni yetarli idrok qilolmaslik, grammatik shakllar va keng yozilgan matnni tushunishni sekinlashuvi va qiyinlashuvi kuzatiladi.

Alaliyada taqlid qilish faoliyatining yetarli rivojlanmaganligi, barcha ixtiyoriy nutq shakllarining to'liq emasligi kuzatiladi. Bayon qilish jarayonida barcha operatsiyalarning yetilmaganligiga qarab, tadqiqotchilar nutqiy faoliyat mexanizmidagi uzatish va qaytish aloqalari tizimini buzilishini ko'rsatib o'tdilar, shuningdek ichki dasturlashning buzilishi va bayon qilishni tashqi amalga oshirishning buzilishi ham ta'kidlanadi. Bog'langan nutqda gaplarni birlashtirishda bolalar ma'lum qiyinchiliklarga uchraydilar, ularda kontekst tuzish uquvi shakllanmaganligi aniqlangan. Nutq poyma-poy, tushunarsiz, vaqt va sabab-oqibat aloqalari yetishmaydi. Alaliyali bolalar muloqotning dialogik shaklini yetarlicha egallaganlarida ham bog'langan mustaqil nutqni /kontekst/ egallashga qiynaladilar. Nutqning diaologik shakliga nisbatan monologik nutq tashabbuskor hisoblanadi, u boladan til vositalari va fikrlarni to'g'ri tanlash uchun muhim bo'lgan aqliy faoliyatning ma'lum darajada shakllanganligini talab qiladi. Bog'langan nutqni egallash uchun bolaning ichki nutqi yetarli rivojlangan bo'lishi /so'zlarni tanlash, ularni ma'lum tizimda aniqlash, nutqiy muloqot rejasini tuzish/ talab etadi. Kontekst nutq boladan nafaqat ichki balki tashqi nutqni (bayonni shakllantirish motivatsiyadan boshlanadi, so'ng motiv faollik zahirasi sifatida fikr bilan mustahkamlanadi, ichki nutq orqali tashqi bayon amalga oshiriladi) rivojlanishini ham talab etadi. Alaliyada kontekst nutqning shakllanishi buzilgan bo'ladi. Alaliyali bolalarda nutqni shakllantirishning boshlang'ich bosqichlarida bog'langan shaklda muloqotga ehtiyojning yo'qligi kuzatiladi. Nutqning yo'qligi hisobiga paralingvistik vositalardan /imo-ishora, mimika, pantomimika, intonatsiya/ foylaniladi. Bolalar ketma-ket keladigan rasmlar mazmuni bilan mantiqiy tanishtirishda qiyinchiliklarga duch keladilar: ayrimlari rasmlarni to'g'ri ketma-ketlikda taxlay olmasalar, ayrimlari to'g'ri ketma-ketlikdagi rasmlarni to'g'ri bayon eta olmaydilar. Kontekst nutqning shakllanmaganligi ichki rejani tashqi nutqda noto'g'ri amalga oshirilishi bilan bog'liq. Bayon qilishning fragmentarligi, maydalashganligi kuzatiladi, bundan tashqari bir tekisdagi ketma-ketlik buziladi, vaziyatning bir yoki bir nechta mantiqiy qatorlarining tushib qolishi, fikrlar tarqoqligi kuzatiladi. Ketma-ketlik asosida hikoya tuzishdagi qiyinchiliklar sababi emotsional

omil bo'lishi ham mumkin. Bola birinchi o'ringa o'z o'tmish amaliyotida duch kelgan yorqin holatni qo'yishi mumkin. Predmetlarning fazoviy munosabatini ifodalovchi murakkab mantiqiy-grammatik konstruksiyalarni egallash bolaga katta qiyinchiliklarni tug'diradi.

Motor alaliya kelib chiqishga ko'ra bir xil emas. Ayrim hollarda til vositalarini, ya'ni fonematik, leksik va grammatik tarkibiy qismlarini tanlash operatsiyasini shakllanmaganligi kuzatilsa, ayrim hollarda moslashtirish operatsiyasining shakllanmaganligi kuzatiladi. Nutqiy rivojlanmaganlik ko'rinishlarida aniqlangan daliliy farqlar ayrim mualliflar tomonidan aynan bir buzilishning turli namoyon bo'lishi darajasi sifatida ko'riladi. Ular alaliyani nutqiy rivojlanmaganlik, darajalari bo'yicha differensirleydilar va bolaga o'zining rivojlanish jarayonida bir qator bosqichlardan o'tadi va bularning har biri uchun o'z buzilish surati xarakterlidir deb hisoblaydilar. Motor alaliya uchun umumiy nuqsonlar qatorida uning ma'lum shakllari uchun xarakterli ko'rinishlar kuzatiladi. Aynan shu kamchiliklar buzilish yadrosini tashkil qiladi va ularni nutq rivojlanishining dastlabki davrlarida har doim ham aniqlab bo'lmaydi, chunki ular qo'shimcha nuqsonlar bilan niqoblanib oladilar. Alaliyada nutq rivojlanishining barcha bosqichlarida nutqning hamma tomonlarini rivojlanishida kamchiliklar kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ayupova. M. Yu. Logopediya Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati 2007.-54.c.
2. Mo'minova L., Amirsaidova Sh. va boshqalar Maxsus psixologiya -T.: Fan va texnologiyalar. 2013.
3. Беккер К.П. Совак М. Логопедия. – М., 1991-101.c.
4. Mo'minova. L. R , Ayupova M. Yu Logopediya- T.: O'qituvchi 1993.-77.b.